

УДК 631.5(091)(477)

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ ПРИМІТИВНИХ СИСТЕМ ЗЕМЛЕРОБСТВА В УКРАЇНІ

І. Д. Примак, О. І. Примак

Історія розвитку і становлення примітивних систем землеробства в Україні.-І.Д. Примак, О.І. Примак.-У статті розглянуто історичний шлях розвитку і формування примітивних систем землеробства в Україні. Акценти зроблено на процесах ускладнення шляхів використання засобів і зростання продуктивності ґрунту. Показано важливість багатовікової аграрної практики і культурного розвитку у формуванні примітивних систем землеробства.

Historical aspects of forming primitive systems of crops husbandry in the Ukraine.- I. Prymak, O. Prymak.-The historical way of development and forming the primitive systems of crops husbandry are presented. The axents are put to complicate way of lend use and to way of increasing the soil productivity that is becoming core chene of agricultural production system. The importanse of multycentury agrarian practice and cultural development in forming primitive systems of crops husbandry are showed.

Встановлення історичних закономірностей розвитку наукових і практичних основ примітивних систем землеробства необхідне для об'єктивного відтворення минулого, правильного планування та науково-технічного прогнозування в землеробстві, удосконалення інтеграції науки і техніки у виробництво.

Дослідження історії розвитку систем землеробства формує і доповнює загальну національну історію науки і техніки України, сприяє процесу духовного відродження її народу. Досвід минулого у всій своїй багатогранності, історичні аналогії і паралелі є своєрідним проблемним полем критичного усвідомлення сучасного стану та прогнозування майбутнього сільського господарства, підготовки висококваліфікованих аграрних кадрів та дослідників історії галузі землеробства.

Мета досліджень – здійснити цілісний історико-науковий аналіз процесу становлення примітивних систем землеробства, з'ясувати передумови виникнення і закономірності розвитку їх практичних основ.

Методологічною основою дослідження обрано історико-науковий, діалектико-логічний, бібліографічно-статистичний, проблемно-хронологічний методи, які сприяли комплексному аналізу предмета дослідження, що ґрунтується на принципах історизму, багатофакторності, всебічності та наукової об'єктивності пізнання.

Слід зазначити, що наявний археологічний, історичний та етнографічний матеріал не дає підстави достовірно стверджувати про точний період становлення простіших систем землеробства, якими послуговувалися хлібороби у давні часи на території України. В епоху пізнього неоліту, міді, бронзи, раннього заліза вони селилися в основному у лісостеповій смузі, менше – у лісовій і зовсім мало у степовій, і то з кінця II – початку I тис. до н. е. Ландшафт зони археологічних поселень зумовлював використання наявних природних ресурсів для вирощування зернових, якими були здебільшого лісові площі й дуже задернілі відкриті безлісі ділянки.

Результати досліджень палеографів, палеоботаніків і ґрунтознавців показують, що територія, яку займали трипільські племена, була "суцільно залісною і входила в зону широколистяних лісів" [8].

Безпосередні й опосередковані дані вказують на первісність і значне поширення вирубно-вогневої технології вирощування злакових культур на переважній території розселень неолітичних племен, племен епохи міді та бронзи у лісовій і лісостеповій зонах нинішньої території України. Підсічне господарство було поширене на значному масиві Східної Європи [12]. Якщо розроблені площі сягали двох десятин, то для патріархальної сім'ї це було не так мало, враховуючи те, що основними формами

забезпечення продуктами харчування було поповнення, присадибне скотарство, рибальство, збиральництво тощо. Слід пам'ятати, що вирубаною ділянкою користувалися щонайменше два, часто три, а інколи чотири роки, при цьому посівні площі могли сягати чотирьох-шести десятин.

У період раннього заліза, з появою більш продуктивних знарядь праці, зокрема сокири, а також з розвитком патріархально-родових відносин, вирубно-вогневе хліборобство існує як система, основні технологічні процедури якої законсервувались і побутували на Поліссі, Волині, в Карпатах та багатьох інших історико-етнографічних областях зони лісу і Лісостепу включно до кінця XIX ст. Економічна функція у господарському балансі зменшувалась із розгортанням польового хліборобства, яке базувалось на використанні щораз досконаліших орних знарядь. Незважаючи на досить сталий набір знарядь (власне сокира, яка пройшла шлях від кам'яної без вушка до досконалої, виготовленої з металу, а також супутні інструменти – гаки для перетягування колод, граблі для очистки випаленої ділянки тощо), відносно незмінність технологічних прийомів, сам процес підсічно-вогневого способу вирощування злакових культур був динамічно змінним. Набувала своєрідності технологія повалення деревини – від використання вітровалів для підсікання деревини до її підрубання в один прийом. При цьому виникає комбінована форма, коли використовують підсічку й підрубання водночас; у перший рік – підсікали, у другий – підрубували вже всохле дерево. Спочатку (включно до середини I тис. до н.е.) переважала підсічка, а з появою гострої металевої сокири було зручніше одразу валити дерева. Проте ці способи підсічки ще зустрічалися на Поліссі, у Карпатах у кінці XIX ст. [6].

У процесі розвитку хліборобства суттєво мінялися форми вирубно-вогневого господарства, що зумовлювались об'єктивними соціально-економічними і геоекологічними факторами. Вибір і організація поселень у період давніх археологічних культур супроводжувалися очисткою від лісу певної площі. Стаціонарно освоювалися вирубані й пропалені ділянки під городину та присадибне господарство. Водночас функціонувало класичне вирубно-вогневе хліборобство. Період лісового перелогу тривав 10–15 років.

Синхронно з підсічкою у лісовій смугі розвивалося мотичне, а потім і орне хліборобство. Навіть у період доорного хліборобства підсічне не вважалось основною й єдиною формою забезпечення населення продуктами харчування, тим більше, що при підсічці ділянку засівали два-три роки. Це зменшувало їх кількість від 30 до 10, а за наявності польового перелогу, що характерно

вже для мотичного, а також ранніх стадій польового орного хліборобства, кількість лісових ділянок на господарство, які підлягали підсічці, могла бути меншою. При цьому ж П.М. Третьяков визначив період лісового перелогу в 10–15 років [12], а не 30, як вважав Г.Є. Кочин [3]. Зроблений дослідником висновок, що з XIV-XV ст. у господарствах селян-хліборобів підсічка була підмогою польовій ріллі, стосується ранішого часу, ще другої половини I тис. н. е. і раннього періоду Київської Русі. Слід зауважити, що суть не у кількості розроблюваних ділянок, а в цілісній господарсько-хліборобській структурі, за якою можна визначити рівень традиційної культури народу [6].

Функції і технологічні моделі вирубно-вогневого хліборобства, які виникли у давнину, стійко зберігалися упродовж тисячоліть у деяких ландшафтно-кліматичних зонах України, зокрема на Поліссі, де ще у XIX ст. 42% усієї площі було зайнято лісом, та в Карпатах.

У період Київської Русі й пізніше застосування класичної форми вирощування зернових культур за допомогою сокири й вогню зменшується аж до повного її витіснення. Досліджуючи сільське господарство на Русі у період від XIII – до початку XVI ст., Г.Є. Кочин вказує, що застосування рала, а подекуди сохи й плуга у лісовій смугі визначило початок "переходу від вогневого підсічного хліборобства до хліборобства орного". Далі вчений констатує, що саме "з X-XI ст. майже на всьому просторі лісової смуги Древньої Русі відбувалась поступова заміна підсічки тягловим орним хліборобством" [3]. Слід підкреслити, що процес зменшення вирощування зерна на підсічках почався раніше, ще в епоху черняхівської культури, коли польове хліборобство було вже оснащено досить продуктивною орною технікою – полозовим ралом, а можливо й плугом простішого, перехідного варіанта. Лише в Карпатах інтенсивність підсічної системи хліборобства не зменшилась, що зумовлювалось пізнім заселенням гір.

В умовах феодальної власності на окультурені землі селяни продовжували відвойовувати з-під лісу орні ділянки, проводили повну очистку лісової ділянки. Ця давня функція підсічного господарювання побутувала до початку XX ст.

Первісне мотичне хліборобство у лісовій смугі було пов'язане із вирубно-вогневою формою вирощування зерна. Випалену ділянку у наступні сезони обробляли за допомогою мотики. Часто така ділянка залишалася під переліг, їй не давали зарости кущами і повертали природно оновленою під польовий мотичний обробіток. Такий процес деякі вчені оцінюють як трансформацію вирубного хліборобства у мотичне, а повний період – від початку вирубки до мотичного обробітку через польовий переліг аж до

заліснення цієї ділянки й повернення до неї знову з сокирою – виокремлюється у вирубно-мотичну систему рільництва. Із винайденням і використанням орних тяглових знарядь випаленою ділянкою користувалися спочатку як підсічкою, далі вона відпочивала певний період, а потім її розорювали. Виснажену площу відводили під пасовище і заростання лісом [6].

Наприкінці епохи неоліту – початку епохи заліза, коли ще підсічно-вогневе вирощування зерна переважало над мотично-польовим і вже з'явилися певні практичні навички, вибір підсічної ділянки набув функціонально-виробничої значимості. У другій половині I тис., а в окремих місцевостях в Україні ще у XIX ст., з вибором ділянки пов'язували кінцевий результат.

Польові етнографічні дані Українського Полісся розкривають багатство саме першої стадії – вибору ділянки. Поліські хлібороби, враховуючи різноманітну флору, пізнаючи типи ґрунтів – від піщаних до чорнозему, емпірично створювали систему стосовно виявлення продуктивних лісових ділянок. Зважали на те, яка рослинність переважає на місцевості, на зволоженість і тип ґрунту тощо. Остерігалися влаштувати "ляди" на ґрунтах з великим вмістом піску, оскільки така ділянка незабаром могла перетворитися на піщані "видими". Чекали успіху від затраченої важкої праці, коли розробляли лісову ділянку на рівній підвищеній площі з так званим дібровним чи чорнолісним ґрунтом, порослу мішаним, не менш як піввіковим лісом листяних порід з переважанням дуба. Розумілося, що з дуба можна було випалити багато попелу, а опадання листя збільшувало вміст гумусу в ґрунті.

Гірський карпатський рельєф зумовлював специфічний підхід у виборі ділянки [5].

Технологічна підготовка ґрунту під сівбу починалася з повалення деревини. Технічні способи цього процесу залишилися майже незмінними. Змінювалися матеріали, з яких виготовляли знаряддя – камінь, кістка, дерево, залізо. Неолітичні племена застосовували для повалення деревини кам'яні сокири. У Карпатах у XIX ст. користувалися металевою сокирою, а згодом пилою.

Вирубуючи ділянку лісу, враховуючи породи лісової рослинності, їх вік, розташування, визначали час пропалення, який, у свою чергу, узгоджувався із часом сівби тих чи інших зернових культур. Найкращими для рубки були літні місяці, коли дерева швидко просихали, збільшувалася кількість попелу від спаленого листя, а хвойні породи дерев наповнювалися смолою та живицею і добре горіли. Влітку рубали деревину не тільки в Україні, а й на території багатьох етносів. Білоруси у XVI ст. проводили повалення деревини у літній період між святами Петра і Павла (29 червня за ст. ст.) та Богородиці

(16 серпня за ст. ст.) [16]. Трохи раніше, у травні чи червні, рубали деревину в Росії. Траплялися поодинокі відхилення, які мали або традиційне, або господарсько-утилітарне пояснення. У карпатській зоні бувало, що дерево валяли й взимку, і восени [5].

Очевидно, що в давніші часи періодом рубки чи лише підсічки була зима, на що опосередковано вказує назва місяця "січень": сікти дерева, чи лише підсікати. Підтверджує цю думку той факт, що у березні спалювали деревину, робили з берези золу – березозол.

Здебільшого підсікали дерева навесні, коли кора добре відстає. Напевно, що це пізніша традиція, а первісне була зима – січень. Підсіканню стовбура, яке проводили на висоті грудей, не перешкоджали січневі заноси, чим істотно утруднювалась рубка деревини. Можливо, що у сиву давнину неолітичним знаряддям було продуктивніше підрубувати перемерзле дерево. Від несильного, але частого удару кам'яною сокирою краще викришувалися тріски з густої породи дерева, наприклад дуба, бо м'яке дерево амортизувало [13].

Зрубана ділянка подекуди в Карпатах звалася "зруб", а "пасіками" чи "ватрами" називали ділянки вирубно-вогневого вирощування зерна. Характерно, що термін "пасіка" побутував у такій же семантиці серед селян Моравії [18], а також у Вологодській губернії на півночі Росії [17], що в такому випадку більше вказує на етнокультурне трансформування, ніж автономне самостійне виникнення.

Первісна форма агротехнічної підготовки ґрунту без повалення дерев (лише спалюючи навколо них дрібнолісся) на етнічній території не збереглася до пізніших часів і писемно не зафіксована. Залишилися описи побутування у XIX ст. "посіву на горілому" в Олонецькій губернії [7].

Із виникненням економічної потреби у товарній промисловості деревини, зменшенням кількості вільних лісових площ, на порубках залишалася нетоварна деревина і хмиз. На значній території лісової смуги набув поширення й активний спосіб пропалення – пересуванням укладених валів з порубаних залишків по ділянці. Цей спосіб у XIX ст. зустрічався в Карпатах, у багатьох губерніях лісової смуги Росії [7].

При вирубно-вогневному хліборобстві основна агротехнічна підготовка ґрунту проводилася за допомогою вогню. Слабкопропалені місця допалювали або перекопували мотиками чи зрізали заступами. Здебільшого й впродовж усього побутування вирубно-вогневої системи хліборобства в Україні, як і в багатьох інших народів лісової смуги, підсічки першого року перед сівбою додатково не спущували і лише при недостатньому пропалюванні перекопували окремі місця. У Карпатах таку ділянку називали

"копань" [5]. Хлібороби Білорусії ще у XIX ст. дообробляли "ляди" за допомогою спеціального інструмента – копила [15].

Підготовка ґрунту на підсічках другого і наступних років використання здійснювалась первісне мотиками, згодом заступами, залишившись у карпатській зоні незмінною до початку XX ст. Зате на Поліссі, частково на Волині, спускали ґрунт між пнями простішого типу ралом ще у I тис. н. е., оскільки в епоху Київської Русі вже широко застосовувалися на підсічках однозубі чи багатозубі сохи, а подекуди й рала [1].

Процес випалювання ділянки у різних етнографічних зонах України мав різні назви. Серед українського населення Карпат були поширеними назви: "спаль", "згарь", "погарь", подекуди – "згарище" або "палити пасіку" чи "робити пожар". На Волині, Поліссі найчастіше користувалися терміном "спаль" або – "паленина", що близько до вислову, поширеного по всій слов'янщині. Зокрема, польські рільники називали цей процес "palenica", "palenisko" [16].

Більшою чи меншою мірою повсюдно висівали яре жито. Нерідко певна зернова культура домінувала у підсічній ротації. На Чернігівському Поліссі майже на усіх типах ґрунтів "ляди" займали в основному просом, а також ячменем, картоплею, льоном [14], на карпатських пасіках у XIX – на початку XX ст. вирощували переважно озиме жито, хоча й висівали яре жито, ячмінь, овес, пшеницю, льон, або садили картоплю. Господарський детермінізм вносив корективи у традиційні стереотипи. На першому етапі використання площ вирубно-вогневого господарства, незалежно від його системи і моделей, традиційна ротація була однотипна. На Поліссі у попіл висівали просо, в Карпатах – озиме жито, а на другий рік – відповідно жито і ячмінь чи овес, на третій рік – теж зернові, далі відводили ділянку під пасовище. На підсічках вирубно-вогневої, вирубно-польової систем рільництва могла змінюватися послідовність висіву культур, якщо лісову ділянку розкорчували. На таких площах існувала дещо інша ротація – в чергуванні культур та в часі експлуатації.

Синхронно з класичною вирубно-вогневою системою хліборобства у період мотичного хліборобства побутувала вирубно-мотична, а з введенням на поле тяглових орних знарядь – вирубно-орна чи вирубно-польова системи, які виробились у завершений цикл із своєрідністю технологічного проведення стадії очистки від пнів і коріння випаленої площі. При мотичній технологічній формі підготовки ґрунту до сівби не виникала потреба викорчування пнів, що давало змогу проводити її на лісових ділянках з дрібноліссям і віковим лісом. По своїй суті ця система мало чим відрізнялася від класичної

підсічки, хіба що викорчуванням ділянки з мілколіссям і тривалішим періодом експлуатації, коли цю ділянку повертали на пасовисько на декілька років. Потім її перекопували. Тільки після повторного виснаження цієї площі її залишали на лісове заростання.

Із часу застосування на підсічках орної техніки селянин шукає ділянки з дрібноліссям, щоб після пропалення зразу корчувати й орати, або провести перший рік сівбу по попелу і лише наступного року очищати ділянку від коріння. На третій чи четвертий рік використання, часом і раніше, розкорчована підсічка підлягала удобренню стаєнним гноєм. Період хліборобського використання розчищених ділянок тривав навіть до 10 років, залежно від природної родючості ґрунту і вмілого чергування культур.

Переважно дотримувалися традиційної схеми чергування культур. Однак траплялося, що рільник засівав поле два-три роки підряд однією і тією ж культурою, а далі запускав на два-три роки у толоку, після чого на декілька років організував коноплице [14]. Були випадки, що ці ділянки відводили для пасіки, а в основному їх запускали на дике лісове заростання, щоб через 10–15–20 років знову підсікти кущі й по напаленому попелу висіяти зерно.

У Новозибківському, Сосницькому і Городнянському повітах на Чернігівщині викорчоване поле називали першим, другим, третім і далі "корцем" висівання зерна. Після цього ділянка використовувалася кілька років як сінокіс, а потім – заростала кущами і лісом [9].

Існувала практика одразу розкорчувувати площі з дрібнолісною рослинністю, на яких раніше вже проводили вирубно-вогневе вирощування зернових культур. Практика розчищення ділянок інтенсифікується з появою орної техніки, особливо з феодальним закріпленням землі за власниками. Селяни розчищали ділянки з-під лісу і впорядковували їх як посівні площі. Така форма збільшення посівних площ у XIX ст. залишилася поширеною на Українському Поліссі, Волині, де у середині XIX ст. часто вирубані й пропалені лісові ділянки переводили в орне поле. На Закарпатті ще у 20-х роках XX ст. чеські поміщики заохочували розкорчувувати лісові ділянки, так звані рихти, під орне поле [5].

Господарське користування розкорчованими з-під лісу площами на лівобережній частині Полісся, з огляду на різноманітність ґрунтових відмін флори, мало свої локальні особливості. Так на піщаних ґрунтах, розкорчованих з-під сосни, у перший рік сіяли жито, другий – гречку, третій – ця площа толокувала; а вже на сірих супіщаних землях з дрібною березою у перший рік висівали просо, другий – жито, третій – знову жито, четвертий – гречку, п'ятий – запускали в толоку. Ґрунти, з яких викорчували березу, засівали в

такому порядку: у перший рік – просо, другий – жито, третій – висаджували картоплю, четвертий – сіяли жито, п'ятий – гречку, шостий – пускали під толоку. Інше чергування культур побутувало на діброво-чорнолісних площах: у перший рік сіяли просо, другий – жито, третій – ячмінь, четвертий – гречку, п'ятий – пускали землю під толоку. На супіщаних ґрунтах з-під чорного лісу вводили льон, овес [14].

Вважалося, що до часу удобрення і переведення площ у розряд староорних земель існував різний період їх використання. Так піщані ґрунти займали посівами три-чотири роки, сіропіщані – п'ять-шість, супіщані – сім-вісім, а деякі відміни ґрунтів – дев'ять-десять років [14].

На ранніх стадіях вирощування зернових у зоні Лісостепу та Степу, коли відбувалося лише використання родючості землі, однією з умов існування і розвитку хліборобства був переліг, у підсічному хліборобстві – лісовий, у мотичному – польовий. Переліг є первинною найпростішою формою, спрямованою на підтримання природної агрономічної сили ґрунту. Тобто, йдеться про певну організаційну систему, коли виснажену ділянку залишають на природне відновлення, щоб згодом до неї повернутися. Племена трипільської культури у різні періоди свого розвитку (у зоні лісу і Лісостепу раніше, а в зоні Степу – пізніше) і ще у ранній період заволоділи перелоговою системою рільництва. Мотичне хліборобство у лісовому ландшафті з обмеженими площами, вільними від лісу, коли вже культивувалися зернові рослини, що виходили за рамки городництва, вдавалося до періодичного повернення раніше експлуатованих ділянок – до перелогів. Деякі відвойовані від лісу площі утримувались як пасовища чи луки, що було базою для мотичної перелогової системи.

Переліг у степовій частині України був основною системою хліборобства майже тисячоліття – від III-II ст. до н. е. до IX-X ст. н.е. [10]. С.П. Павлюк вважає, що переліг не був забутий українськими рільниками Полісся, Карпат ще й у XIX ст., хоча спостерігався вже дуже рідко, зате у південних степових районах залишався досить поширеним і в цей час [6]. В умовах малого заселення Катеринославської, Херсонської губерній ділянка, зайнята під посів, протягом двох-чотирьох років розорювалася, а потім залишалася у переліг на три-п'ять років [2].

Перелогова система остаточно не була витіснена із селянських господарств Росії, де вона побутувала у північних і східних губерніях у формі лісового, почасти польового перелогу. Спорадично вона зустрічалася ще у багатьох народів. Німецький дослідник Шварц у XIX ст. у районі Вестфалії натрапив на класичний переліг. Там користувалися землею чотири-шість років, і стільки ж часу ця ділянка відпочивала [11].

Тривалість використання ділянки при перелоговій системі залежала від природної родючості ґрунту і засівалася у довільній послідовності.

У давнішу епоху в структурі посівних площ з'являються ярі культури, зокрема пшениця, просо чи ячмінь. Посіви ярих культур були основою одержання зерна за перелогової системи землеробства. Вже у пізніші часи на перелогові поля вводять озимі посіви, просапні культури. Застосовується раціональне чергування посівів, чим подовжується тривалість користування ріллею з вищим продуктивним ефектом. Так у XIX ст. рільники Карпат ділянку, розорану поза суцільним польовим масивом, так звану ораницю, засівали перший рік озимим житом, або висаджували тут картоплю. Наступного року могли повторно засівати вказаними культурами, а далі сіяли овес, після чого цю землю кілька років використовували як пасовище. Короткий період використання пояснюється низьким поживним потенціалом ґрунту, хоча селяни вивозили добрива, що подовжувало тривалість користування ділянкою до шести років. Деяка інша схема чергування культур перелогового поля виробилася на Поліссі, що відповідало відмінам ґрунтів і культивованим злакам, їх довге збереження означає не патріархальний рівень хліборобства, а раціональне використання посівних площ, враховуючи господарські ресурси – наявність тяглової сили, удобрення, площі поля тощо. Тим більше, що перелогова система була не регулярною і не масово поширеною, а переважала серед селян із середнім достатком. На ближчих до садіб орних полях поліщуки практикували трипільну сівозміну, а віддалені ділянки, що знаходилися на острівцях чи у лісі, використовували як переліг [4]. У Степовому Подніпров'ї базою для підтримання перелогової системи у її первісній формі були великі землевласники, що мали площі десять, а то й більше тисяч десятин. Ця система побутувала у зв'язку з нестачею робочих рук і в господарствах, які мали менше 500 десятин землі [2].

Соціально-економічною основою виникнення перелогів були патріархально-родові відносини осілих хліборобсько-скотарських племен епохи пізньої бронзи і заліза, які розпоряджалися безкраїми лісовими масивами та степовими просторами, володіли примітивною хліборобською технікою (на ранніх стадіях – різними знаряддями типу мотики, а також найпростішим тягловим знаряддям – на зразок рала). Функціонування перелогової системи, як у лісовій, так і степовій зоні на задернілих ґрунтах забезпечувалося неолітичною мотикою. Мотикою, виготовленою з рогу чи каменю, можна було розкопувати ґрунти будь-якого типу [8]. Тяглове знаряддя давало можливість освоювати дедалі більші площі, але тим самим зменшувалася

площа вільного поля. Доводилось частіше повертатися до ділянок, раніше оброблених. Пошук досконаліших систем детермінувався соціальними і геоecологічними умовами – збільшенням населення та зменшенням необроблених площ. Хліборобський досвід

підказував, що ненадовго експлуатовані землі відновлюють свій родючий потенціал.

На зміну примітивним прийшли екстенсивні системи землеробства (пароперелогова, парова і багатопільно-трав'яна або вигінна).

- Довженко В.Й. Землеробство древньої Русі. – К.: Урожай, 1961. – 382 с.
- Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма 1825–1860 гг. – М.: Политиздат, 1981. – 237 с.
- Кочин Г.Е. Сельское хозяйство на Руси конца XIII – начала XVI вв. – М.: Л., 1965. – 349 с.
- Кузышин Е.Е., Мандыбура М.Д., Молчанова Л.А. Земледелие // Полесье. Материальная культура – К.: Урожай, 1988. – С. 5–12.
- Павлюк С.П. Народна агротехніка українців Карпат другої половини XIX – початку XX ст. – К.: Знання, 1986. – 316 с.
- Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К.: Наук. думка, 1991. – 223 с.
- Петров В.П. Подсечное земледелие. – К.: Знання, 1968. – 228 с.
- Попова Т.А. Древние земледельцы Среднего Поднестровья в IV–III тыс. до н. е. (по материалам поселения Поливанов Яр) // Ранние земледельцы. Этнограф, очерк. – Л., 1980. – С. 28–30.
- Русов А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 281 с.
- Слободин В.М. Системы земледелия – что это такое? – М.: Колос, 1973. – 239 с.
- Советов А.В. О системах земледелия: Избр. соч. – М.: Сельхозгиз, 1950. – С. 98–112.
- Третьяков П.Н. Подсечное земледелие в Восточной Европе // ИГАИМК. – Л., 1932. – Т. 14. – Вып. 1. – С. 36–42.
- Федорова Р.В. Уничтожение леса и примитивное земледелие в каменном веке по современным экспериментам и пыльцевым анализам // СА. – 1962. – № 1. – С. 52–56.
- Филимонов Е.С. Сосницкий уезд // Материалы для оценки земледельных угодий, собранные Черниговским статическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1884. – Т. 13. – С. 101–123.
- Шейн П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения северо-западного края / Сборник отделения русского населения северо-западного края // Сборник отделения русского языка и словесности императорской Академии Наук. – Спб., 1902. – Т. 3. – С. 124–128.
- Broda J. Gospodarka zrabowo-wypaleniskowa w Beskidzie Zywieckim//Slavia Antiqua. – 1951/52. – Т. 3 – С. 30–31, 16–17.
- Moszynski K. Kultura ludowa siowian. – Krakow, 1929. – Т. 1. – С. 4–6.
- Sawicki Z. Szalaanictwo na Woioszczyunie Morawkiej // Materialy antropologiczno-arheologiczne-etnograficzne. – Krakow, 1919. – Т. 14. – С. 38–44.

Отримано: 21 жовтня 2007 р.

Прийнято до друку: 12 травня 2008 р.